

PERSPECTIVES ON THE CONCEPT OF FANTASTIC IN LITERATURE

Nicoleta Doina POP (POCAN)

”Petru Maior” University of Târgu-Mureș

Abstract: Trying to define the concept of the "fantastic" in literature any definition may remain incomplete. The multiplicity of forms and aspects that characterize this aesthetic category makes impossible any attempt to find a universally accepted definition. This concept is constantly changing with the evolution of society, and taking new forms, remains timeless. Fantastic literature gives rise to a paradox: although it is difficult to be defined, it is easily recognizable even by non-specialist reader.

Keywords: fantastic, supranatural, literature, reality, fantasy

Motto: *"Textul e asemenea labirintului lui Dedal: îl închide în el pe autor și când lectorul și-a asumat acel text devine și el captiv"* (Umberto Eco)

Încercând să configurăm fantasticul, orice definiție riscă să devină incompletă, neîncăpătoare. Multitudinea de forme și aspecte pe care le îmbracă fantasticul îngreunează delimitarea lui exactă, făcând imposibilă emiterea unei definiții universal-valabile. Traducând o stare de spirit specifică, o neliniște existențială, fantasticul se metamorfozează odată cu evoluția societății și, preluând noi înfățișări, rămâne mereu în actualitate. Textul fantastic dă naștere unui paradox: pe cât de greu este de definit, pe atât de ușor este de recunoscut chiar și de către un cititor destul de puțin avizat.

Marcel Brion, unul dintre cercetătorii cei mai renumiți, încercând să stabilească principalele coordonate ale artei fantastice, insistă asupra caracterului proteic al "formelor în care neliniștea seculară a omului hăituit de spaimă și de frică, a proiectat imaginile anxietății sale, încercând să se elibereze astfel de ele, și chiar, în anumite cazuri, să le exorcizeze"¹.

După René de Solier, arta fantasticului este generată de absența luminii, de regimul nocturn al imaginabilului, ceea ce declanșează permanent o stare de nesiguranță: "frica impune o lege, și orice înaintare, în acest domeniu, prin tenebre, se lovește de superstiții, de obstacole naturale, de focare; partea de lumină de depărtare reprezintă nădejdea; devine un centru ocult, iar întunericul rămâne un fel de lume dușmănoasă pe care căutăm să o ocolim"².

Roger Caillois reușește să facă o convingătoare delimitare între literatura fantastică și cele două extreme ale sale, feeria și literatura științifico - fantastică: "*E important să distingem între aceste noțiuni apropiate și foarte des confundate. Feericul e un univers miraculos care i se suprapune lumii reale fără să-i pricinuiască vreo pagubă sau să-i distrugă coerența. Fantasticul, dimpotrivă, vădește o amenințare, o ruptură, o rupere insolită, aproape insuportabilă, în lumea reală*"³.

Dacă în universul basmului supranaturalul nu îngrozește, deoarece "*face parte din ordinea lucrurilor*", constituind "*însăși substanța universului, legea, climatul său*", în

¹ Marcel Brion, *Arta fantastică*, traducere și postfață de Modest Morariu, Ed. Meridiane, București, 1975,

² René de Solier, *Arta și imaginarul*, traducere de Marina și Leonid Dimov, Ed. Meridiane, București, 1978, p.35

³ Roger Caillois, *De la basm la povestirea științifico - fantastică*, studiu introductiv la *Antologia nuvelei fantastice*, Ed. Univers, București, 1970, p.14

domeniul fantasticului manifestarea supranaturalului "apare ca o spărtură în coerența universului".

Miracolul nu mai este asimilat ordinii cosmice ci reprezintă o agresiune ce amenință însăși stabilitatea lumii, e imposibilul care survine pe neașteptate într-o lume de unde imposibilul e prin definiție izgonit. Fantasticul se va găsi în imediata vecinătate a realului, deoarece manifestarea lui presupune existența "unui univers perfect determinat de unde se credea că misterul fusese izgonit pentru totdeauna". Fantasticul este pentru Caillois "o întrerupere a ordinii recunoscute, o năvală a inadmisibilului în sânul inalterabilei legalități cotidiene"⁴.

Tzvetan Todorov, un cercetător de marcă al fenomenului, pune un mare accent pe ezitarea cititorului și a personajelor în privința naturii fenomenului perturbator. Dacă cititorul optează pentru o soluție rațională, atunci narațiunea intră în sfera straniului, dimpotrivă, dacă el acceptă o explicație supranaturală, se pătrunde în domeniul miraculosului. Fantasticul este deci identificat cu efemerul răgaz al ezitării cititorului sau al personajului.

Definit în raport cu *realul* și cu *imaginarul*, fantasticul îi apare lui Tzvetan Todorov drept "ezitarea cuiva care nu cunoaște decât legile naturale pus față în față cu un eveniment în aparență supranatural"⁵.

Teoreticianul își completează definiția prin impunerea a trei condiții necesare pentru încadrarea unui text în categoria fantasticului: "Mai întâi, textul trebuie să-l oblige pe cititor a considera lumea personajelor drept o lume a ființelor vii astfel încât el să ezite între o explicație naturală și una supranaturală a evenimentelor evocate. Apoi, această ezitare poate fi de asemenea împărtășită de unul dintre personaje (...). În fine o ultimă condiție cere cititorului să adopte o anumită atitudine față de text: să refuze atât interpretarea alegorică cât și pe cea poetică"⁶. Studiul fantasticului este realizat în raport cu straniul și cu miraculosul, genuri cu care, consideră criticul, acesta se întrepătrunde. Situate în imediata vecinătate a fantasticului, straniul și miraculosul, realizează împreună cu acesta câte un "gen limitrof"⁷.

Straniul pur	Fantasticul straniu	Fantasticul miraculos	Miraculosul pur
--------------	---------------------	-----------------------	-----------------

La granița dintre *fantasticul straniu* și *fantasticul miraculos* ia naștere *fantasticul pur*.

Un alt aspect important al lucrării lui Todorov este faptul că acesta distinge clar trei aspecte (niveluri) ale operei: verbal, sintactic și semantic. *Aspectul verbal constă în frazele concrete care constituie textul; Aspectul sintactic surprinde relațiile ce se stabilesc între părțile operei; Aspectul semantic este reprezentat de temele operei.*

Cunoscut drept unul dintre cei mai importanți autori de literatură fantastică, Howard Phillips Lovecraft este și un bun teoretician al genului. El a consacrat o lucrare supranaturalului în literatură, unde insistă asupra rolului esențial al "creării unei atmosfere specifice". În *Nașterea povestirii fantastice*, Lovecraft încearcă să surprindă pe axa temporală momentul apariției prozei fantastice, relevând faptul că "deși îndemnul și atmosfera spre literatura fantastică sunt vechi de când lumea", ca gen literar "nu este decât copilul secolului XVIII".

Există și în critica literară românească mai multe tentative reușite de a circumscrie frontierele literaturii fantastice. Ceea ce constituie un lucru demn de remarcat este faptul că

⁴ Roger Caillois, *În inima fantasticului*, Ed. meridiene, București, 1971

⁵ Tzvetan Todorov, *Introducere în literatura fantastică*, Ed. Univers, București, 1973, p.42

⁶ Ibidem, p.51

⁷ Ibidem, p.62

teoriile autohtone ale fantasticului nu sunt cu nimic mai prejos decât variantele lor de "import". Poziția cercetătorilor români este dublă: pe de o parte ei asimilează rapid noile teorii, dar, pe de altă parte, receptarea lor este critică, presupunând analiza detaliată și creatoare a fenomenului.

Deosebit de complexă și de originală apare investigația lui Adrian Marino din lucrarea sa *Dicționar de idei literare*. Criticul pornește de la etimologia termenului, reface "ereditatea" lui semantică, remarcând diferitele metamorfoze suferite de semnificația cuvântului de-a lungul timpului. Adrian Marino pune un accent deosebit pe ideea de "ruptură" în ordinea semnificațiilor pe care o aduce cu sine orice manifestare a insolitului: "*Sensul sistemului fantastic de relații este contrazicerea, ruperea inopinantă a ordinii sau coerenței persistente, răsturnarea subită a unor situații constante, stabile*"⁸. De asemenea, autorul remarcă faptul că orice temă fantastică intră în una din cele patru categorii, vizând violarea flagrantă a *realității, a raționalității, semnificației și a temporalității*.

Lucrarea lui Sergiu Pavel Dan⁹, dedicată fantasticului românesc este structurată pe două părți. Prima constituie o veritabilă introducere în literatura fantastică. Vorbind "despre gândirea fantastică", Sergiu Pavel Dan îi descoperă sursele în sentimentul de teamă trădând vulnerabilitatea ființei. Definind "conceptul de literatură fantastică" autorul afirmă că "mileniile precedente ne-au lăsat moștenire un număr uriaș de creații în care miraculosul ocupă un loc preponderent". Nu toate sunt fantastice. Pentru a stabili "frontierele literaturii fantastice" aceasta este raportată la o serie de domenii limitrofe precum fabulosul feeric, miraculosul mitico - magic și superstițios, ocultismul inițiativ, literatura S.F., proza poetică și alegorică, proza vizionară, literatura de aventuri și proza de analiză. Bogat ilustrate prin exemple luate din creații reprezentative ale literaturii române și universale, relațiile ce se stabilesc între *normal și supra-normal* sunt grupate în trei categorii ale *interacțiunii*, ale *mutației* și ale *aparității fantastice*.

Dintre teoriile ceva mai noi asupra fantasticului de remarcat sunt cele ale lui Alexandru George, constituind prefața la antologia sa de proză fantastică românească intitulată *Masca*¹⁰.

Studiul său nu aduce lucruri noi, ci se remarcă prin efortul de a se sincroniza cu "stadiul actual al înțelegerii problemei" prin asimilarea celor mai diverse teorii. Autorul observa lipsa de receptivitate a criticii literare interbelice față de existența unui fantastic autohton făcând trimiteri la E. Lovinescu și G. Călinescu. Alexandru George fixează către sfârșitul deceniului al patrulea și începutul celui următor "*afirmarea prozei fantastice ca <gen> autohton*".

Deloc de neglijat este și teoretizarea conceptului de fantastic realizată de Nicolae Manolescu în lucrarea *Arca lui Noe*, volumul III (notele de subsol din capitolul *Arghezi și Urmuz*). Criticul pleacă de la premisa că întâlnirea dintre *real și nereal* (care sunt absolut incompatibile) provoacă "tensiune și perplexitate". Literatura dispune de mai multe modalități de a **atenua** sau de a **agrava** această *incompatibilitate*. "*Speciile feericului se grupează la polul atenuării; speciile fantasticului la acel al agravării*"¹¹.

Se observă existența a două criterii de definire: existența a două planuri incompatibile și prezența unor indici care marchează raportul dintre ele. În funcție de combinarea acestor două criterii pot exista trei cazuri distincte:

⁸ Adrian Marino, *Fantasticul*, în *Dicționar de idei literare*, vol.I, Ed. Eminescu, București, 1973

⁹ Sergiu Pavel Dan, *Proza fantastică românească*, Ed. Minerva, București, colecția "Momente și Sinteze", 1975

¹⁰ *Masca. Proză fantastică românească*, prefață și antologie de Alexandru George, Ed.Minerva, București, 1982

¹¹ Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe*, volumul III, Ed. Minerva, București, 1983, p.48

1. "Prezența unor indici expliți care semnalizează o ordine distinctă de cea reală"¹² - ne aflăm în prezența a ceea ce Tzvetan Todorov considera a fi *miraculosul*

2. "Prezența unor indici expliți sau impliți care semnalizează o întâlnire dintre real și nereal"¹³ - corespunzător domeniului *straniului*.

3. "Absența semnalului, deși întâlnirea dintre real și nereal se produce"¹⁴ - *fantasticul propriu-zis (fantasticul pur)*.

În încheierea precizărilor sale privitoare la categoria fantasticului, criticul constată:

"Schimbarea procedeelelor mută neconținut frontierele celor trei clase descrise. Ceea ce ieri era simțit ca fantastic, azi e simțit ca fabulos sau straniu. E ca și cum teritoriul fantasticului, ros neconținut la margini de apele miraculosului sau ale feericului, se reface neconținut în altă parte. Această schimbare reflectă probabil ezitarea structurală a închipuirii umane între nevoia de mister și nevoia de explicație: fantasticul nu este altceva decât armistițiul fragil între forțele imaginației și forțele logicii, pe care atât declararea războiului, cât și încheierea păcii l-ar periclita"¹⁵.

În orice operă fantastică există două tipuri de reprezentare a realității, fiind vizibilă „fanta” care delimitează lumea reală de cea a operei literare. Așadar, este expusă realitatea într-un mod real, veridic (se creează așa-numita „iluzie a vieții”); în plus față de acest plan real, denotativ, se prezintă o realitate care „nu seamănă” cu cea obișnuită - acesta fiind planul fantastic propriu-zis. Planul real și planul fantastic propriu-zis se armonizează epic și formează un univers al textului în care se îmbină continuu „realul” cu „irealul”. Această împletire între cele două planuri (real și fantastic) provoacă deruta, confuzia, incertitudinea cititorului și a personajului deopotrivă. De fapt, ezitarea, incertitudinea (intratextuală pentru protagonist și extratextuală pentru cititor) este, conform definiției lui Tzvetan Todorov, o trăsătură specifică oricărei proze fantastice.

BIBLIOGRAFIE

1. Alexandrescu, Sorin, *Dialectica fantasticului*, (studiu introductiv la volumul *La țigănci*), Editura pentru Literatură, București, 1969.
2. Brion, Marcel, *Arta fantastică*, traducere și postfață de Modest Morariu, Editura Meridiane, București, 1975.
3. Caillois, Roger, *În inima fantasticului*, Editura Meridiane, București, 1988.
4. Caillois, Roger, *De la basm la povestirea științifico - fantastică*, studiu introductiv la *Antologia nuvelei fantastice*, Editura Univers, București, 1970.
5. Eliade, Mircea, *Aspecte ale mitului*, Traducere de Paul G. Dinopol, Prefața de Vasile Nicolescu, Editura Univers, București, 1978.
6. Eliade, Mircea, *Sacrul și Profanul*, Traducere de Rodica Chisa, Editura Humanitas, București, 1992.
7. Eliade, Mircea, *Încercarea labirintului*, Editura Dacia, Cluj-Napoca 1990.
8. Manolescu, Florin, *Caragiale și Caragiale*, Editura Cartea Românească, București, 1983.
9. Manolescu, Nicolae, *Arca lui Noe*, Editura Minerva, București, 1980.
10. Marino, Adrian, *Dicționar de idei literare*, Editura Eminescu, București, 1973.
11. Pavel Dan, Sergiu, *Proza fantastică românească*, Editura Minerva, București, 1975.

¹² Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe*, volumul III, Ed. Minerva, București, 1983, p.49

¹³ Ibidem, p.49

¹⁴ Ibidem, p.49

¹⁵ Ibidem, p.52

12. Popescu, Ileana Ruxandra, *Proza fantastică românească. Structuri narative și conversaționale*, Editura Paralela 45, Pitești, 2005.
13. René de Solier, *Arta și imaginarul*, traducere de Marina și Leonid Dimov, Editura Meridiane, București, 1978.
14. Todorov, Tzvetan, *Introducere în literatura fantastică*, Editura Univers, București, 1983.
15. Toma, Pavel, *Lumi ficționale*, Editura Minerva, București, 1992.
16. *** *Masca. Proză fantastică românească*, prefață și antologie de Alexandru George, Editura Minerva, București, 1982.